

**НАЦІОНАЛЬНО – ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ
ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК
виховання в КЗ «Бердянський ліцей» Зачепилівської
селищної ради Берестинського району
Харківської області**

ПЛАН

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Національно-патріотичне виховання – пріоритетний напрям виховного процесу сучасної школи.....	5
1.1. Мета та завдання національно-патріотичного виховання дітей та молоді.....	5
1.2. Заходи щодо підвищення рівня національно - патріотичного виховання учнівської молоді.....	7
РОЗДІЛ 2. Шляхи реалізації патріотичного виховання дітей та молоді.....	9
2.1. Патріотичне виховання в КЗ «Бердянський ліцей».....	9
2.2. Очікувані результати.....	15
ВИСНОВКИ.....	16
ЛІТЕРАТУРА	17
ДОДАТКИ	18

Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується.

В.О.Сухомлинський

Здобувши незалежність, молода українська держава переживає тяжкі часи. Політична та економічна кризи, інші проблеми, які неодмінно з'являються у переломні для суспільства часи, коли визначаються орієнтири, відбувається переоцінка цінностей.

Відродження України неможливе без пробудження національної свідомості українського народу, насамперед молоді. Патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості та ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Виходячи з цього, патріотизм на даний час є нагальною потребою й держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами — патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі, і особистості, яка своєю діяльністю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності з метою створення умов для вільного саморозвитку.

Бути патріотом – значить духовно піднятися, усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно й об'єктивно їй притаманна, приєднатись до неї розумом і почуттями. У той же час – патріотизм передбачає відкриття в самому собі відданості Батьківщині, спроможність безкорисливо радіти її успіхам, вдосконалення, служіння, поєднання своєї долі з її долею, а не любов до України здалека. Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особи.

Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття в конкретні справи і вчинки на користь Батьківщини і держави. Адже патріот – це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені

проблеми, розуміє соціально-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не «носить» зі своїми егоїстичними претензіями, не збирається тікати туди, де краще, а готовий долати перешкоди, зв'язати свою долю з долею Вітчизни.

Любов до Батьківщини в українського патріота поєднується з вірою в неї, в її покликання, прекрасне майбутнє, що обов'язково відбудеться. Справжній патріот, керуючись сучасним досвідом і героїчним минулим народу, вірить, що він здолає всі історичні випробовування, вийде з них міцнішим. Утім, свідомий патріот бачить не лише духовну красу свого народу, а й його слабкості, помилки і недосконалості, розуміє, що в історії Вітчизни є й темні, важкі сторінки. Любити свій народ не означає улещати його чи приховувати від нього слабкі сторони, а чесно і мужньо викривати їх і боротися з ними. У цьому полягає вияв громадянської мужності, яка, безсумнівно, була притаманна великому Учителю.

Справжній патріот гуманно ставиться до інших народів. Його культура проявляється в повазі до інтересів, прав, самобутності людей інших національностей, підтримці їх у боротьбі за свободу і незалежність, терпимості, толерантності, готовності й умінні йти на компроміс з різними етнічними, релігійними групами заради миру в своїй державі й у світі.

В.О.Сухомлинський стверджував, що «... патріотичне виховання школярів доцільно здійснювати на загальнолюдських та національних цінностях, серед яких провідними є: любов до рідної землі, народу й Батьківщини, любов до найбільш рідних людей, членів сім'ї та родини, любов до рідної мови, шанобливе й бережливе ставлення до історії та культури українського народу, праця на благо свого народу й батьківщини».

Тому національно-патріотичне виховання є одним із головних напрямків , на яке звертається увага в КЗ «Бердянський ліцей» при вихованні дітей та молоді.

Щороку в серпні обговорюється та затверджується план та заходи з національно-патріотичного виховання, які базуються на Концепції національно-патріотичного виховання, План заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України.

Педагогічний колектив ліцею: працює над створенням сучасного закладу освіти, який би виховув учнівську молодь, здатну успішно жити в оновленому суспільстві, забезпечував би виховання національної свідомості учнів різних вікових груп. Ми прагнемо, щоб у закладі панував національний дух, виховувалося нове покоління, українських громадян, навчаємо бережливого, шанобливого ставлення до державної символіки, національних традицій. Найважливіша умова національно-патріотичного виховання – єдність навчання та виховання. Тому в практиці роботи ліцею впроваджуються такі навчально - виховні технології, як інтерактивні методи та форми діяльності, які ставлять за мету не нав'язування правил і норм та примусове їх виконання, а створення умов для осмислення суті моральних правил і норм, їх доцільності, добровільного сприйняття, творчого застосування, набуття досвіду морально-ціннісного ставлення до самого себе, до людей, до навколишнього світу. Перш за все педагогічний колектив працює на засадах гуманної педагогіки, впроваджує особистісно орієнтовані технології, шукає резерви підвищення ефективності освітнього процесу.

Педагоги нашого закладу поставили перед собою та учнівським колективом ряд завдань та працюють над їх вирішенням:

Перше, виховання поваги до національних символів, Конституції держави, законодавства, державних символів - Герба, Прапора, Гімну.

Друге, виховання в учнівській молоді національної самосвідомості, осмислення моральних та культурних цінностей, історії, системи вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності.

Третє, вивчення та пропагування історії України, українського козацтва, звичаїв та пропагування історичної та культурного надбання попередніх поколінь українців; значущість та покращення військово-патріотичного виховання молоді, формування готовності до захисту Вітчизни.

Четверте, виховання поваги та любові до державної мови. Знання рідної мови сприяє формуванню учня-громадянина, патріота України.

П'яте, формування моральних якостей особистості, культуру поведінки, виховувати бережливе ставлення до природи, розвивати мотивацію до праці.

Для реалізації цих глобальних завдань є лише системна робота, яка передбачає забезпечення гармонійного співвідношення різних напрямів, засобів, методів навчання та виховання дітей та молоді.

Сучасна молодь – це діти незалежної держави і дуже важливо, щоб з дитинства в людини було духовне життя в світі моральних цінностей, історії нашого народу. Суть духовного життя маленького громадянина повинна бути у прагненні стати гарною, порядною, потрібною для інших людиною.

Вірність країні є невід'ємною ознакою національно свідомого громадянина.

Сформувати в учнів почуття патріотизму, як найважливішої духовно-моральної й громадянської цінності – одне з головних завдань загальноосвітньої школи.

Земля нашого краю багата історичною спадщиною, уславленими іменами, гарними традиціями. І тому, дуже важливо навчити дітей любити і пишатися цією маленькою Батьківщиною, дорожити нею.

З приводу цього розроблені заходи щодо підвищення рівня національно - патріотичного виховання учнівської молоді, яке реалізується через

- ✓ управлінську діяльність(педагогічна рада, нарада при директорові);
- ✓ методичну роботу (творчі, динамічні групи вчителів, методичне об'єднання класних керівників);
- ✓ навчальний процес (уроки, факультативні заняття та курси за вибором);
- ✓ позакласну та позашкільну діяльність (традиційні свята року, загальношкільні та класні виховні заходи, робота гуртків та кімнати школяра);
- ✓ учнівське самоврядування;
- ✓ роботу з батьками та громадськістю.

Великий педагог В.О. Сухомлинський сказав: «Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою, людина народжується, щоб лишити на землі слід вічний». Ці слова, як «заклик до життя» налаштовують наших педагогів до практичної діяльності в рамках національно – патріотичного виховання.

Протягом останніх років в закладі освіти стало традицією педагогічну раду з виховної роботи присвячувати саме національно – патріотичному вихованню.

Традиційно на одному із 4-х запланованих засідань методичного об'єднання класних керівників порушується питання виховання справжнього патріота нашої держави.

Виховання неможливе без тісної співдружності школи й сім'ї, тому педагогічний колектив школи прагне створити належні умови для спільної роботи з батьками.

Усі батьки хочуть бачити своїх дітей здоровими, сильними, загартованими морально та фізично. Здорова молодь – здорова нація – здорова держава.

Виховання патріотизму починається з родини. І якщо батьки хочуть, щоб дитинка виросла патріотом, то, у першу чергу, їм доведеться звернути увагу на себе. У народі кажуть: добрий приклад — кращий за сто слів. Тому, на нашу

думку, цим першим прикладом мають бути батьки. Авторитет батьків — важлива складова успішності виховання дітей у родині.

З цього приводу працівниками закладу освіти були намічені напрямки роботи з батьками з питань патріотичного виховання :

- ✓ ознайомлення батьків з роботою навчального закладу з питань патріотичного виховання (загальношкільні батьківські збори);
- ✓ залучення батьків до співпраці та стимулювання їхньої активної участі в ній;
- ✓ організація різноманітних заходів за участю батьків;
- ✓ ознайомлення батьків з результатами навчання і розвитку дітей (відкриті перегляди, тематичні тижні, інформація в куточках батьків).

У методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах говориться: «Важливо, щоб кожен навчальний заклад став для дитини осередком становлення громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню громадянського миру й злагоди в суспільстві».

Сьогодні вчителі шукають нових методів, підходів для формування патріотичних почуттів у дітей та молоді, формування усвідомленості належності до рідної землі та народу, визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини.

Та ми вважаємо, що саме знання та повага до свого коріння може бути основою патріотичного виховання. Саме на малій Батьківщині народжуються первісні почуття любові та відданості. Метою патріотичного виховання є виховання любові до землі, де народилась і виросла людина, до рідного краю, міста, села, вулиці, тобто до батьківщини; гордості за здобутки свого народу, своєї родини, а також гордості за минуле і сьогодення своїх співвітчизників; прагнення захищати інтереси родини, громади та Батьківщини.

Виховувати патріотами означає: підтримувати, розвивати й направляти прагнення дітей до надбання й використання на практиці знань з історії рідного краю, історії України і її народу; готувати учнів до виконання свого громадянського обов'язку по захисту Батьківщини. Саме таким, краєзнавчим інструментом виховного процесу, скористались педагоги нашої школи на шляху формування патріотизму у дітей, щоб ненав'язливо розбудити та розвинути високі почуття в людині. В ліцеї оформлено куточок бойової слави проводяться екскурсії.

Учні ліцею є активними учасниками конкурсу «Нехай квітує дерево родинне», досліджуючи свій рід, своє коріння.

Національно - патріотичне виховання починається із виховання любові і пошани до державної символіки. У ліцеї розміщено стенди державної символіки: в шкільному коридорі та у кожній класній кімнаті. Оформлено стенд пам'яті загиблих земляків – героїв АТО, стенд пам'яті Героїв Небесної сотні, стенд, присвячений випускникам школи, які побували в АТО. Гімном України починаються всі важливі заходи, що проводяться у школі, а хвилина мовчання як вияв скорботи та глибокої поваги до загиблих оголошується, коли ми згадуємо про трагічні події.

На виховних годинах проводиться роз'яснення учням ідейної суті державних та народних символів, важливих історичних подій, етапів становлення незалежності України, вивчається Конституція, народні звичаї та традиції.

За окремими планами відзначаються такі святкові й пам'ятні дні та події:

День визволення Зачепилівщини та України від німецько-фашистських загарбників;

День партизанської слави;

День українського козацтва та День захисника України

День української писемності та мови;

День Гідності і свободи;

День пам'яті жертв голодоморів;

День Соборності України;

День пам'яті героїв Крут;
День вшанування учасників бойових дій на території інших держав і річниці виведення радянських військ з Афганістану;
День вшанування Героїв Небесної сотні;
Міжнародний день рідної мови;
Міжнародний жіночий день;
День народження Т.Шевченка.
День Чорнобильської трагедії;
День примирення та День Перемоги
День пам'яті жертв політичних репресій;
День Європи;
День захисту дітей.
День Прапора
День Незалежності
День Героїв
День української державності
День вшанування пам'яті дітей які загинули внаслідок агресії рф проти України

Виховна діяльність в ліцеї, як цілісна система складається із діяльності дорослих (ЗВР, рада ліцею, батьківська громадскість, педагог-організатор, класні керівники) та із діяльності учнів (учнівське самоврядування «Дивосвіт»).

Перевага надається активним формам роботи, що передбачають самостійну або спільну роботу, набуття дітьми та учнівською молоддю соціального досвіду; сприяють формуванню національної свідомості, критичного мислення, ініціативності, творчого підходу до справи, відповідальності за свої дії та вчинки.

У закладі освіти активно працює учнівське самоврядування «Дивосвіт». Одним із напрямків роботи організації є національно-патріотичне виховання. У практичній діяльності шкільне самоврядування користується технологією Колективних творчих справ. Колективні творчі справи – це перш за все повноцінне життя учнівського та педагогічного колективу і в той же час їх спільна боротьба за покращення навколишнього життя. В цьому житті, в цій

боротьбі педагоги виступають як старші друзі дітей, діючи разом з ними і попереду них.

Одним із підтверджень небайдужості юного покоління до долі своєї Батьківщини є участь в акціях і заходах, що проводяться з метою моральної та матеріальної підтримки української армії. Учні, батьки, вчителі постійно відгукуються на заходи, що проводяться в підтримку захисників України: «Благодійний ярмарок»; «Вірш Захиснику», «Малюнок герою», «Лист на фронт» - учнями школи написані та відправлені листи, вірші, малюнки підтримки захисникам України тощо. Членами Ради старшокласників організовано та проведено акції «Ветеран живе поруч», «Учитель не повинен бути самотнім»; впорядкування пам'ятника загиблих воїнів, могил колишніх вчителів; дні доброти (акції для дітей з обмеженими можливостями).

Традиційними стали Тижні патріотичного виховання, виховні заходи, присвячені Дню визволення Зачепилівщини, України та Дню Примирення, під час яких проходять зустрічі з ветеранами війни, уроки мужності, проведення мітингу, організовується почесна варта біля пам'ятника загиблим невідомим воїнам, читання патріотичних віршів, виступи учнів. Учні постійно доглядають пам'ятник, який розміщений на території села, місця поховань ветеранів Великої Вітчизняної війни, ветеранів педагогічної праці.

Традицією є запрошувати ветеранів війни та праці, воїнів-афганців, героїв-чорнобильців та захисників України на виховні заходи, зустрічі з старшокласниками.

У роботі учнівського самоврядування активно застосовуються інтерактивні форми роботи: ток-шоу, інформаційні вітальні, конференції, інтелектуальні ігри, заочні подорожі, екскурсії, ігри-драматизації, настільні ігри, ярмарки, народні ігри, огляди-конкурси, рольові ігри, диспути, презентації, виставки дитячої творчості (малюнки), книжкові виставки, стінгазети, тематичні стенди, відеоролики на національно-патріотичну тематику.

Важливою складовою виховання патріотизму в учнів є долучення до волонтерського загону. Саме волонтерство розвиває готовність брати

відповідальність за свої вчинки, стати активним учасником соціально-політичного життя країни, не боятися приймати важливі рішення для покращення буття у країні, не жити за принципом «Моя хата з краю», а бути твердо переконаним, що майбутнє – у руках свідомої молоді, яка здатна щось змінити і може це змінити. У навчальному закладі працює волонтерський загін «Милосердя», керівник, вчитель історії Оксана БУБЛИК,, вихованцями якого ведеться пошукова робота. З метою героїзації осіб, які віддали життя за Україну, в школі збираються матеріали для оформлення Книги пам'яті, присвяченої героям, людям, що віддали своє життя за Україну. Пошукова робота ведеться в напрямках: «Вони захищають Україну», «Вони віддали життя за Україну», «Розп'ято мільйони без вини».

Вихованню національної свідомості учнів сприяють й інші традиційні свята навчального закладу: «А ми тую козацьку славу збережемо» до Дня захисника Вітчизни, родинні свята, конкурсна програма «Нумо, хлопці - козаки» до Дня Збройних Сил України, заходи до Дня святого Миколая, театралізовані вистави «Новорічні вечорниці», конкурс на кращу писанку до Великодня.

Традиційними стали відзначення народних свят, до проведення яких залучаються учасники освітнього процесу. Наприклад, Різдвяні вечорниці, колядки та щедрівки проходять інсценовано, це завжди дуже цікаве та захопливе дійство.

У кожному закладі освіти необхідно повертатись до відродження традицій українського козацтва. Учні нашого ліцею є активними учасниками Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Рій «Степові орли» показав високий рівень підготовки на змаганнях територіального етапу. Участь у цій грі дисциплінує, розвиває почуття відповідальності за доручену справу, повагу до традицій і звичаїв свого народу. Це дітям цікаво, і вони із задоволенням готуються до цієї гри.

Кожен рік в квітні ліцей відзначає день пам'яті та вшанування ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС. Традиційним є привітання ліквідаторів.

Ще одна традиція – зустріч з воїнами-інтернаціоналістами, учасниками Афганської війни. Згадуємо про ті сумні події, зустрічаємося з тими, хто пройшов страшними дорогами Афганістану, слухаємо розповіді. Ця тема болюча не тільки

для учнів, а й для вчителів, тому що в нашому закладі навчалися ті, хто воювали в Афгані. Такі зустрічі дуже корисні для підростаючого покоління, тому що на практиці показують, що таке військова дружба, обов'язок, честь, гідність.

В ліцеї створена система гурткової та позашкільної роботи, що передбачає вихованням патріотичних почуттів учнівської молоді.

Особливу роль у національно-патріотичному вихованні підростаючого покоління відіграють походи місцями бойової та трудової слави. Школярі збирають у походах цікавий і фактичний матеріал про героїчні подвиги народу, записують розповіді очевидців, поповнюють матеріал куточку бойової слави

Велику роль відіграє бібліотека в національно-патріотичному вихованні учнів. Виховна робота, яка проводиться бібліотекарем ліцею спрямована на виховання національно свідомої особистості, розвиток духовності учнів, любові до книги, Батьківщини та формування в них загальнолюдських цінностей. Одним з найяскравіших показників бібліотечного обслуговування та виховання учнів є «Місячник шкільної бібліотеки», який проводиться щороку протягом жовтня, тому завдяки цьому ми маємо великі можливості у формуванні виховної роботи учнів. Для цього в бібліотеці висвітлюються всі події та різноманітні заходи: тематичні виставки: «Україна – моя Батьківщина», «Річниця Незалежності України», до Дня пам'яті жертв голодоморів, «День українського козацтва», «Вони визволяють Україну»; конкурси читців-декламаторів поезій відомих українських письменників про мову, засідання «круглих столів» тощо.

Книга дає змогу виховати в людині всі найкращі якості: доброту, чесність, розуміння та любов, тому бібліотека є важливим освітнім центром в національно – патріотичному вихованні учня.

Таким чином, набуті учнями знання та навички визначатимуть рівень спроможності виконання конституційного обов'язку громадянином України щодо захисту Вітчизни, рівень духовних якостей і патріотичних почуттів.

Якщо кожен українець з дитинства сповідуватиме патріотизм, любов, шану та служіння своїй Батьківщині, то вона складеться у великий квітучий вінок.

Очікувані результати:

У результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання очікується:

- забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про спільне благо, збереження та шанування національної пам'яті;
- зацікавленість молоді щодо служби у Збройних силах України, готовність до захисту України та виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;
- збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;
- створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді;
- консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління.

«Школа стає великою виховуючою силою, якщо педагогічний колектив зберігає духовні цінності – в переконаннях, поглядах, традиціях, звичаях учителів, в особистій неповторності кожного педагога, в живих відносинах між учителями і учнями», - стверджував Василь Олександрович Сухомлинський.

Результативність патріотичного виховання великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей. Чим доросліші вихованці, тим більші їхні можливості до критично-творчого мислення, самоактивності, творчості, самостійності, до усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення.

Система національно-патріотичного виховання, створена в ліцеї, реально допомагає керувати процесом виховання у молоді почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції, надає всій проведеній роботі системності, послідовності й цілеспрямованості, забезпечує спадкоємність в організації та розвитку національно-патріотичної діяльності школярів. Розуміючи всю складність питання патріотичного виховання, ми вважаємо, що школа повинна прийняти на себе основне навантаження з патріотичного виховання молоді, адже саме тут базується наше майбутнє, майбутнє Батьківщини. Схиляємося до думки, що виховання громадянина-патріота було, є й надалі буде стратегічною метою закладу освіти. Патріотична свідомість наших громадян залишається найважливішою цінністю, однією з основ духовно-моральної єдності суспільства. Виховати людину, яка любить свою землю, народ, яка готова до захисту своєї Батьківщини, – дуже непросте завдання. Але воно, безумовно, здійсненне, якщо ми, педагоги, будемо виконувати його з любов'ю й добротою, не забуваючи мудрих слів: «Учень – це не посудина, яку потрібно наповнити знаннями, а факел, який потрібно запалити!» Від того, як буде поставлена робота з патріотичного виховання у всіх школах нашої країни, залежить наше майбутнє. Дуже хочеться, щоб система національно-патріотичного виховання була постійною й спрямованою на кінцевий результат – виховати справжнього громадянина-патріота своєї країни. І нам це вдається, тож ми на правильному шляху. Діти добре засвоїли головне: любов до Батьківщини – це прояв патріотизму, а захист Вітчизни – це священний обов'язок кожного патріота.

Список використаної літератури:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності/ Іван Дмитрович Бех. – К.: Либидь 2006. – 271 с.
2. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: [навч. посібник]/ Неля Євтихіївна Мойсеюк. – К., 2003 – 615 с.
3. Сухомлинська О.В. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення / Ольга Василівна Сухомлинська. - Шлях освіти. – 2010. – №2. – с.10-14.
4. Фіцула М.М. Педагогіка: [навч. Посібник.]/ Михайло Миколайович Фіцула. – К.: Академвидав, 2006. – 560с.
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, затверджена Колегією Міністерства освіти і науки України 26.03.2015 р.
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013).
7. Основні орієнтири виховання учнів 1-1 класів загальноосвітніх навчальних закладів України. Програма Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.
8. Гнатюк В.М. “Управління системою національного виховання учнів загальноосвітньої школи”, Методичний посібник, “Оріяни”, Київ, 1998.
9. Захаренко О. А. Слово до нащадків/О. А. Захаренко. — К.:СПД Богданова А. М., 2006.
10. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: у 5т., К.: Радянська школа. – 1976. – Т.3 – С.7 –279.
11. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу/ В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т.– К.: Радянська школа. – 1976. – Т.1. – С.403-637.

